

“ДВІ ПРАВДИ ” СТАЮТЬ ОДНІЄЮ НАУКОВА ДОСТОВІРНІСТЬ І ХУДОЖНІЙ ДОМИСЕЛ В ОПОВІДАННЯХ МАРКА ВОВЧКА “НЕВІЛЬНИЧКА” І АДРІАНА КАЩЕНКА “НАД КОДАЦЬКИМ ПОРОГОМ”

Бабенко І. Д., пошукач

Запорізький державний університет

Історичне оповідання було новим жанровим різновидом української літератури 40 – 60 – х років XIX століття. Більшість творів цього жанру будувалася на основі народних легенд, переказів та історичних пісень, бо характерною особливістю українського фольклору є звернення до історичних тем, пов'язаних із народною боротьбою проти поневолювачів, але літературні художні шукання порівняно складніше відображають внутрішні взаємозв'язки психічних процесів, станів, властивостей і дій, настроїв і поведінки людини [1; 2, 149].

Що ж являє собою історичне оповідання як жанр? Це епічний твір, що має обмеженість часу і дійових осіб, типову для оповідання взагалі структуру. Особливість жанру полягає в тому, що письменник пише про події, які відбулися до його народження [12; 6].

У підході до змісту історичної прози в українській літературі спостерігались дві основні лінії, які постійно змагалися між собою.

В одній з них сюжетним стержнем художнього моделювання людини і часу виступає герой, створений уявою автора або ж збережений народною пам'яттю чи зафіксований у документах, герой, який хоч і не був видатною історичною особою, але опинився в центрі важливих історичних подій. Такий підхід дає можливість широко змалювати історичне тло, зобразити особливості суспільного життя, рухливість просторово-часових співвідношень через призму людського погляду, створити цікаві пригодницькі ситуації, сюжетні колізії. Відомі історичні образи виступають переважно в епізодах, бо автор надає перевагу достовірності атмосфери часу, елементам побуту, психології персонажів, саме загальному тлу, сказати б, сукупності епізодів і фактів.

Друга лінія ґрунтується на історичній достовірності зображуваних подій та постатей, а художньому домислові відводиться другорядна роль. Ця особливість передбачає художню інтерпретацію таких подій і постатей, які впливали на подальший хід історії, долю народів. Художність при такому підході полягає в перенесенні фактів і подій на мову художніх образів, у розв'язанні проблем у свідомості героя, у роботі його думок (про події, їх трактування й оцінки читач довідується через настрої і почуття персонажа).

Якщо в обох цих лініях надається різна роль науковій достовірності і художньому домислу, то виникає потреба в з'ясуванні значень цих понять, їх місця і ролі у творі.

Наукова достовірність – це той зміст, що за допомогою письменника стає художнім образним освоєнням конкретного історичного матеріалу. Б. Мельничук стверджує, що “у справді мистецькому творі історична істина не існує окремо від істини художньої” [7; 12].

Спираючись на думку М. Сиротюка, можна сказати, що наукова достовірність – це “реальна історія, трансформована в сюжет, у картини і образи, в людські долі,... окремі персонажі,... обставини життя” [10; 28].

Не можна не погодитися з Б. Мельничуком, який впевнений, що художній домисел “являє собою дофантазування, допридумування, тобто доповнення до того, що справді існувало, чому можна знайти документальне підтвердження, і полягає в тому, що письменник розробляє задокументований або просто відомий факт, роблячи з нього діалог, пейзаж, портретну характеристику, домисел виступає у ролі допоміжного елемента стосується штрихів, деталей” [7; 15].

За В. Пахаренком, “автор у художньому творі пришвидшує, або пропускає несуттєві події, побіжно окидає оком чи й оминає другорядні картини, об'єкти, речі. Натомість зосереджує увагу на подіях і об'єктах важливих, зазвичай це ситуації вибору, картини, об'єкти, речі, в яких проявляється духовна сутність людини” [8; 22].

Легенду, казку, мотиви народної пісні, думи історичні оповідачі використовують для поетизації минулого, щоб викликати до нього інтерес, захопити читача ситуацією.

Історичне оповідання, як визначає В. Шевчук, має підвиди – це казка або новела, створена за народною піснею чи думою [12; 11].

Оригінальним прикладом оповідання-казки є “Невільничка” Марка Вовчка. Сама письменниця називає твір казкою, її основою стала народна “Дума про Самійла Кішку”. У творі чітко спостерігається перша з основних ліній у підході до історичної прози, де є вигаданий герой, який опиняється в центрі важливих історичних подій. Вони інтерпретуються через призму його почуттів і уявлень. Підвид оповідання визначений казкою не безпідставно. У ньому збережені основні жанрово-структурні особливості і форми і змісту саме казки, але вони творчо трансформовані. Оригінально витворене в ньому поєднання передачі об’єктивних ознак і рис та суб’єктивного сприйняття їх персонажем.

Оповідання має колоритний казковий зачин: “Давно колись в...” і характерну кінцівку: “... благополучно повернувся на сей раз з... Оце вже й кінець” [3; 55, 65]. Але письменниця є організатором сюжету і композиції, творцем ситуації та інтриги, а не пасивним реєстратором подій і вчинків.

Вжита одна з основних ознак – наявність фантастичного моменту, вираженого в казці через гіперболу: “... хлопчик Остап... як тільки став на свої ніжки, зараз пішов по Овручеві, подививсь усюди та й каже: “Погано жити людям в Овручі! Треба б сьому лиху запобігти”” [3; 55].

Письменниця вийшла за рамки традиційної односпрямованості жанру казки, розширюючи її концептуальну сферу за рахунок нових горизонтів обсервування життя і людини. Це можна прослідкувати, порівнюючи епізоди з наукової праці і художнього твору Марка Вовчка.

Відомий історик О. Субтельний так характеризує турецько-татарські набіги на Україну: “Рік у рік на міста і села України налітали їхні загони, котрі все плондрували, вбивали старих і немічних, гнали в полон тисячі людей і продавали їх у рабство” [11; 98 – 99].

В оповіданні-казці Марка Вовчка вони інтерпретовані так: “...набігала на Вкраїну усяка невіра – турки й татари. Нищили міста красні, чимало козацтва зведено з світу, багато дівчат і жінок у полон забрано” [3; 55].

Наступний важливий історичний факт: “Кожен християнин чоловічої статі незалежно від свого соціального стану і віку міг стати козаком” [11; 105], в оповіданні Марка Вовчка відтворено як заклик головного героя до своїх односельців і їх відповідні дії на нього: ““Ходім, браття, за край воювати!” В один черк коло Остапа зграсю вироювалися молоді і старі...” [3; 59].

Важливу роль у визвольній боротьбі українців відігравали козацькі набіги на турецькі берегові міста і визволення з них невільників. Відомий і такий історичний факт: “Вони [козаки] вчинили особливо зухвалий наскок, коли козацькі чайки на очах у султана і його війська проникли в гавань міста, спалили її і звільнили тисячі невільників” [11; 105].

Використовуючи вкраплення в текст описів, засоби експресії, питальні речення й окличну інтонацію, Марко Вовчок так змалювала цей епізод: “Чого се разом побудились турки-розкошологи? Чого це біжать перелякавшись? Козаки! Козаки набігли! Палють мушкети, курить дим, горять дахи, руйнуються хати, стогнуть люди...; місяць ясным світом освіщає запалене, у диму та полум’ї місто турецьке... А як сонечко почало грати та виблискувати у небі понад морем глибоким, по морі пливли чайки козацькі, повертаючи додому” [3; 64].

Історичні події художньо моделюються через роздуми, дії, світосприйняття, зв’язки з людьми, уподобання Остапа з Овруча. Так, завдяки художньому домислу, Марко Вовчок відтворила епізоди історичного минулого України, домоглася естетично перетвореної історичної істини.

Прикладом другої лінії в підході до історичної прози стало оповідання Адріана Кашенка “Над Кодацьким порогом”. Письменник створив оповідь про національного героя українського народу, славного лицаря запорозького козацтва – гетьмана Івана Сулиму, який боровся за визволення українського народу з польського ярма. Оскільки ця лінія передбачає художньому домислу другорядну роль, то в оповіданні бачимо збереження хронології подій та історичних фактів. Є в ньому задокументовані факти одного з найважливіших боків діяльності гетьмана П. Сагайдачного – очолювання боротьби українського народу проти турецько-татарських загарбників. Це подається як передісторія до основних подій оповідання. Стержневою, сюжетотворчою подією є зруйнування козаками Кодацької фортеці. Чому саме її? “Налякані силою козаків, поляки почали утиски їм чинити... будувати на землі запорозькій над Кодацьким порогом міцну фортецю, маючи на думці одрізнити Запорожжя від України...” [5; 303].

Це можна продовжити цитатою з “Великої історії від найдавніших часів”, у якій сказано: “збудувати поблизу Дніпрових порогів твердиню, щоб не допускала б козацької фльоти до випадів на Чорне море. Козаки зрозуміли, що збудований на їхньому Низу Кодак є загрозою для їхньої вольності” [2; 280].

Образ Кодацької фортеці персоніфікований і символічний, він об'єднує компоненти колізії, фабульні й позафабульні структури оповідання.

В історичному оповіданні звучать голоси історичних осіб, їх неповторне мовлення. Своє ставлення до поправлення козацької волі автор висловив через монолог Івана Сулими:

“ – нехай вражі ляхи будують, поки їхня сила, а тільки не буду я козаком, коли не зруйную оту паскудну їхню будівлю!” [5; 304].

І через монолог тоді ще польського сотника Богдана Хмельницького ми дізнаємось про сумніви щодо непоборності фортеці і впевненість у силі козаків:

“ - ... На мою думку все те, що людина може збудувати, людина може й зруйнувати.” [5; 305].

Найхарактернішою, конститутивною ознакою художнього домислу є діалогова форма передачі думок, настроїв і почуттів. Історичний факт прийняття рішення про похід на турецький Азов передано засобом діалогу – звернення гетьмана і відповіді козацтва.

“ – А що, панове товариство, славне військо запорозьке! – говорив Сулима. – Чи немає таких, що поодлежували вже по куренях свої боки молоденькі? Як є такі, ви виходьте: підемо зо мною Чорним морем погуляти та запалимо люльки аж у Азові турецькому! Козацтво радісно відгукнулося на заклик кошового:

- А чого нам справді нидіти у Січі та товариський хліб дурно переводити? Веди нас, батьку!.. Чи не допоможе нам милосердний хоч небагато невільників до рідної України повернути!” [5; 306]. У діалозі відчутне ставлення козаків один до одного і до кошового, та кошового до своїх підлеглих.

Ще один історично обґрунтований діалог, який стосується сюжетного стержня – походу на Кодак. “Узявся Сулима тепер здійснювати своє давнє бажання зруйнувати Кодак.

- Неправда панує на Україні! – говорив на раді кошовий. - ... Чи не час нам показати полякам, що козаки вміють... за честь і права свої постояти?

- Веди нас, батьку! Покажемо ляхам, що й ми маємо шаблі. Віддячимо за всі кривди!

- За гетьмана нехай буде Сулима, як був Сагайдачний!

Скоро вся рада, як один чоловік, гупала:

- Сулиму! Сулиму за гетьмана!” [5; 309].

Діалоги підпорядковано емоційно-психологічній домінанті. Автор не повідомляє про персонажів, а розігрує дійство (акцію). У такій інтерпретації бачимо і відбиття історичного факту – обрання Сулими гетьманом і духовну єдність запорозького війська.

Ще один прийом художнього домислу допомагає підпорядкувати пластичне зображення зовнішнього завданню розкрити внутрішнє. Душу історичної особи, повноту її почуттів передає портрет Сулими: “Велика й могутня постать запорозького ватажка. Засмалене вітрами обличчя з великими блискучими очима та пишними над ними бровами одбивало завзяттям, довгі вуса й сивий оселедець скрашали те обличчя ознаками досвіду й спокою, а срібна булава, що блищала в його дужій руці, нагадувала всім про велику владу...” [5; 307]. З цього опису можна скласти повне уявлення про велич, загартованість, завзяття, розум Сулими, його морально-психологічний стан, про соціальну і національну цінність героя.

Через образ-символ, монолог і діалог, портрет Адріан Кашенко робить нарацію (оповідь) динамічною, а сюжет концентричним.

Отже, художній домисел в історичному оповіданні завжди межує з науковою достовірністю. В історичному оповіданні наявні і своє, авторське осмислення неспростовних фактів і своє тлумачення історичної особи, і свої припущення, здогади. Найкращі історичні твори, зокрема оповідання, допомагають зрозуміти епохи, що відійшли в минуле, змальовуючи в художніх образах побут, соціальний і моральний стан суспільства, мають соціально-історичну цінність.

Л. Климович вважає, що “дійсно художні історичні твори включають модернізацію, яка не перекручує історичну правду, але і не заперечує художнього домислу, без якого неможливе мистецтво” [6; 17].

Художня історична література абсолютно об'єктивною бути не може, бо автори по-своєму бачать події, трактують їх, виражаючи своє ставлення до персонажів чи то конкретно історичних, чи народжених авторською уявою і фантазією, яка “не завжди збігається з офіційною точкою зору, а часом й з традиційними уявленнями про ту чи іншу епоху” [4; 21].

Історичне оповідання стає рухливою, мінливою і щоразу ніби по-новому народжуваною системою, котра прагне глибоко художньо досягнути образну модель минулого часу, людські риси історичних і вигаданих осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. І. Зібрання праць: У 5-ти т. Т. 2: Українська література XIX – поч. XX ст. – К.: Наукова думка, 1965. – 671 с.
2. Велика історія України від найдавніших часів. Т.2 – К.: Глобус, 1993. – 400 с.
3. Вовчок Марко. Твори: У 2-х т. Т. 2. – К.: Дніпро, 1983. – 488 с.
4. Гричанюк Ю. Нямцу А. До джерел української історичної прози // Проблеми історизму і традиції в літературі XIX – XX ст. – Чернівці: Рута, 1997. – С. 21 – 35.
5. Кашенко А. Зруйноване гніздо: Історичні повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 1991. – 647 с.
6. Климович Л. Историзм, идейность, мастерство: исследовательские этюды. – М.: Советский писатель, 1985. – 375 с.
7. Мельничук Б. Проблема історизму та художньої правди в українській історико-біографічній літературі / від початків до сьогодення/. – Автореферат докторської дисертації, - Львів, 1997. – 41 с.
8. Пахаренко В. Нарис української поетики // Українська мова і література в школі. – 1990. № 8 – С. 10 – 84.
9. Сверстюк Є. Духовні джерела і традиції української літератури // Сучасність. – 1998. - № 7 – 8. – С. 57 – 73.
10. Сиротюк М. Український радянський історичний роман. – К.: Наукова думка, 1971. – 285 с.
11. Субтельний О. Україна: історія. – 2-е видання. К.: Либідь, 1992. – 512 с.
12. Шевчук В. У світі українського історичного оповідання // Дерево пам'яті. У 4-х кн. Кн. 1. – К.: Веселка, 1990. – С. 5 – 16.